

ELITER, BORGERE OG PRIVATISERING

Asle Rolland

Institutt for offentlige styringsformer
Senter for Medieøkonomi
Handelshøyskolen BI
asle.rolland@bi.no; rol@ssb.no

Sammendrag

Paperet er en kommentar til tre foredrag som tilsynelatende inneholder veldig forskjellig informasjon om forholdet mellom elite og folk når det gjelder holdning til privatisering og modernisering av offentlig sektor:

- ⇒ Foredraget *Stat og marked: elitens og befolkningens holdninger til privatisering og politisk styring* av Tom Christensen & Per Læg Reid på den nasjonale statsviterkonferansen i Trondheim i januar 2003.
- ⇒ Foredraget *Konkurransereformer i offentlig sektor: Et uttrykk for folkekrav eller et uttrykk for politisk ledelse?* av Rune Sørensen på et seminar arrangert av Norges forskningsråd i februar 2003.
- ⇒ Foredraget *Politisk representasjon i flerpartisystemer. En sammenlikning av velgeres og politiske eliters holdninger* av Henry Valen & Hanne Marthe Narud på den nordiske fagkonferansen i statsvitenskap i Aalborg i august 2002.

Jeg er kjent med at i hvert fall to av foredragene er under omarbeiding til artikler. Denne kommentar må derfor leses som et lite bidrag til den kollektive prosess frem mot større erkjennelse i de saker som omtales. Eller et lite bidrag til "normal science", som Thomas S. Kuhn, forfatteren av *"The Structure of Scientific Revolutions"*, ville kalt det.

Eliter og folk

I et demokrati står den sterkest som har folket i ryggen. Dette gjelder selvsagt også for New Public Management eller moderniseringen av offentlig sektor. Eliter kan gå foran og vise vei - det motsatte omtales gjerne som opportunisme og populisme - og gjør det også gjerne ifølge analyser som Rabinowitz & Macdonald 1989, Esaiasson & Holmberg 1996, Valen & Narud 2002. Ved en konfrontasjon bør de imidlertid bøye seg for folkemeningen.

På den 11. nasjonale fagkonferansen i statsvitenskap, Trondheim 8.-10. januar presenterte professorene Tom Christensen fra Universitetet i Oslo og Per Læg Reid fra Universitetet i Bergen rapporten "Stat og marked: elitens og befolkningens holdninger til privatisering og politisk styring". Deres hovedkonklusjon var følgende:

"Hovedfunnene i denne analysen kan oppsummeres i følgende punkter. For det første er det et utbredt ønske i den norske eliten om økt privatisering og nedbygging av offentlig sektor og motstand mot økt politisk styring av fristilte offentlige virksomheter. For det andre er det et betydelig skille mellom eliten og befolkningen i holdninger til disse spørsmålene. Folket er mer skeptisk til privatisering og mer positive til politisk styring enn det eliten er. Slik sett er de moderne forvaltningsreformene mer på linje med elitens holdninger enn med de oppfatninger som preger store deler av befolkningen" (s. 21).

På et seminar 27. februar i regi av Norges forskningsråd, programmet for Offentlig sektor i endring, holdt professor Rune Sørensen fra Handelshøyskolen BI foredraget "Konkurransereformer i offentlig sektor: Et uttrykk for folkekrav eller et uttrykk for politisk ledelse?". Hans hovedkonklusjon var følgende:

"Mye av litteraturen hevder at konkurranse og privatisering av offentlig sektor drives frem av de politiske og administrative elitene. For statsviterne har spørsmålet derfor vært hvorfor folkevalgte gjennomfører reformer som svekker grunnlaget for demokratisk kontroll, og som ikke har dokumentert effekt på effektivitet og kvalitet. For økonomene har spørsmålet vært hvorfor politiske eliter ikke gjennomfører reformer som har slike gunstige effekter, også for velgerne. Materialet foran tyder på at konkurranse og privatisering i offentlig sektor ikke kan tolkes som et rent elitefenomen. Velgerne er gjennomgående mer positive enn sine (lokalt) valgte representanter til fritt brukervalg, anbudskonkurranser og bruk av private virksomheter for å levere offentlige tjenester. I atskillig grad er det folkevalgte som holder reformene tilbake" (s. 21-22).

Begge konklusjoner trekkes på grunnlag av empirisk forskning. Christensen & Læg Reid bygger på to surveyer under Makt- og demokratiutredningen, Leder-

skapsundersøkelsen i 2000 (SSB) og Medborgerundersøkelsen 2001 (MMI). Sørensen bygger på flere undersøkelser utførte for Handelshøyskolen BI og NIBR, hovedsakelig av MMI.

Forvirret? Skeptisk?

Dreier det seg om to forskjellige folk? Eller er det tvert om forutsigbart at statsviterne fra statens universiteter kommer til motsatt konklusjon av statsviteren fra den private handelshøyskolen?

Sørensens politiske eliter er de folkevalgte i kommunene. Bare 10 lokalt folkevalgte, ordførerne i de største kommunene, er elitepersoner i Makt- og demokratiutredningens lederskapsundersøkelse (Nettoutvalg 1710 personer, jf. Holth & Prangerød 2001:5), hvilket er den eliten som Christensen & Lægreid viser til. Den øvrige lokalpolitiske eliten er for dem "folket", og omfattes av Makt- og demokratiutredningens medborgerundersøkelse. Omvendt er 1700 eller 99 prosent av Lederskapsundersøkelsens elitepersoner for "folket" å regne i de undersøkelser Sørensen legger til grunn. Det dreier seg med andre ord om to helt forskjellige eliter, og dette forklarer selvsagt mye av forskjellen i *eliteholdninger*.

I undersøkelser av folket utgjør imidlertid begge eliter (de lokale folkevalgte og det nasjonale offentlige og private lederskap) en forsvinnende liten andel. Hvis undersøkelsene likevel viser store forskjeller i *folkets* holdninger, må dette derfor skyldes andre forhold. Men konklusjonene ovenfor trekkes ikke på grunnlag av folkets holdninger. De trekkes på grunnlag av sammenligninger mellom elite og folk. Når elitene er forskjellige, blir konklusjonen forskjellig også om folket i begge undersøkelser skulle være av samme oppfatning.

Samme folk?

Er folket av samme eller forskjellig oppfatning i undersøkelsene som det vises til? Denne problemstillingen lar seg ikke besvare nøyaktig, for det er stilt ulike spørsmål til folket i undersøkelsene. Kan hende er utvalget også forskjellig. Christensen & Lægreid viser til medborgerne, Sørensen til velgerne. Det er imidlertid tilstrekkelig med likhetspunkter til at vi kan trekke nokså entydige konklusjoner.

Sørensen bygger på tidsserier (1988-2001) som viser utviklingen i prosentandel velgere som er for privatisering av i alt åtte forskjellige offentlige tjenester; Barnepass, renovasjon, post og tele, helse, eldreomsorg, utdanning, pensjon og trygd, og brannvesen. Spørsmålet som stilles, er hvor godt den enkelte tjenesten egner seg for overføring til private virksomheter eller til å bli et privat ansvar. Dertil har Sørensen undersøkt holdningene til anbudskonkurranse om offentlige

oppdrag, til fritt brukervalg av tjenesteproduzent, og til tilskudd til frivillige/private tjenesteproducenter.

Christensen & Læg Reid bygger på to spørsmål til medborgerne: ett om politisk styring av fristilte offentlige selskap, og ett om privatisering og nedbygging av offentlig sektor generelt.

I undersøkelsene Sørensen viser til, varierte prosentandelen velgere som var for privatisering av de åtte tjenestene i 2001 mellom 69 prosent (barnepass) og 28 prosent (brannvesen). Gjennomsnittlig var 51 prosent for privatisering.

I Medborgerundersøkelsen 2001, som Christensen & Læg Reid viser til, var 49 prosent helt eller delvis enige i en påstand om at "I Norge bør man vektlegge mer privatisering og en mindre offentlig sektor". 37 prosent var helt eller delvis uenige i påstanden, 15 prosent verken enige eller uenige.

Tar vi i betraktning at det i Medborgerundersøkelsen spørres om privatisering uten referanse til spesifikke tjenester, og at ønsket om mer privatisering koples til et ønske om en mindre offentlig sektor (dvs. det omfatter to av fire ruter i en firefeltstabell), må en differanse på 2 prosentpoeng ved pluss/minus 50 prosent sies å måle den samme virkelighet. Det synes ikke å være noen forskjell mellom Sørensens velgere og Christensen & Læg Reids medborgere.

Det andre medborgerspørsmålet hos Christensen & Læg Reid måler ikke holdningen til privatisering, men til politisk styring av det som fortsatt er offentlig, selv om det er fristilt. Det er altså selve fristillingen det stilles spørsmål ved. Spørsmålet lyder: "Den politiske styringen av en rekke fristilte offentlige selskaper som for eksempel Telenor, NSB og Posten er for svak og bør styrkes". Her sa 52 prosent av medborgerne seg helt eller delvis enige i påstanden, mens 27 prosent var helt/delvis uenige og 21 prosent verken enige eller uenige.

Det er ingen inkonsistens mellom å være tilhenger av privatisering og samtidig tilhenger av at offentlige selskap underlegges politisk styring. Ei heller kan det forutsettes at tilslutning til privatisering også er tilslutning til styring gjennom markedet, som er alternativet til politisk styring av de fristilte offentlige selskapene. Det dobbelte spørsmålet om mer privatisering og mindre offentlig sektor kan riktignok tolkes som et spørsmål om å redusere politikken og øke markedets innflytelse, men det kan også tolkes som et spørsmål om privatisering av tjenesteyting finansiert av det offentlige og følgelig underlagt politisk styring, jf. Sørensens spørsmål om anbudskonkurranser for offentlige oppdrag. Det er den sistnevnte tolkningen, privat tjenesteyting underlagt politisk styring, som er mest i overensstemmelse med debatten om privatisering og New Public Management.

Selv om spørsmålsformuleringene er forskjellige, blir derfor hovedinntrykket at Sørensens undersøkelse av velgerne og Christensen & Læg Reids undersøkelse av medborgerne bekrefter hverandre.

Forskjellige eliter?

Når forskerne likevel trekker stikk motsatt konklusjon, er det derfor fordi de sammenligner med hver sin elite, og de to eliter tilsynelatende har ulikt syn på privatisering og nedbygging av offentlig sektor. Sørensen elite, de lokale folkevalgte, er konservativ i forhold til folkemeningen om dette - "konservativ" vel å merke i betydningen endringsfiendtlig. Christensen & Lægroids elite, det nasjonale lederskap i videste forstand, er med samme begrepsbruk radikal i forhold til folkemeningen. I hvert fall om vi holder oss til gjennomsnittet og ser bort fra at det dreier seg om en sprikende forsamling, jf. Gulbrandsen et al. 2002. Men er det virkelig slik?

Sørensen presenterer ikke tall for hvordan den lokale politiske eliten ser på privatiseringen av de åtte nevnte tjenestene. Han baserer seg på sammenligning mellom velgere og elite når det gjelder anbudskonkurranser og fritt brukervalg. Her stemmer det imidlertid at eliten er mer konservativ. Gjennomsnittlig for de nevnte og en del andre tjenester var 53 prosent av velgerne og 46 prosent av lokalpolitikere i 1999 for anbudskonkurranser, 73 prosent av velgerne og 54 prosent av lokalpolitikere for fritt brukervalg. Han måler holdningen til å gi private/frivillige tjenesteytere tilskudd også, men her er det knapt forskjell mellom velgerne og lokalpolitikere, med de førstnevnte som mest konservative (51 mot 53 prosent for å gi tilskudd). Begrepene 'konservativ' og 'radikal' altså benyttet i forhold til det bestående, og ikke om den politiske høyre-venstredimensjonen, hva ville medført at de hadde byttet plass. Hvilket igjen illustrerer betydningen av å definere begreper.

Hvor valide er holdningene til anbudskonkurranser, fritt brukervalg og tilskudd til frivillige/private tjenesteytere som indikatorer for holdning til privatisering? Det synes mulig å være tilhenger av fritt brukervalg, men bare innenfor offentlig sektor (fritt valg av offentlig skole eller sykehus, for eksempel), og tilhenger av tilskudd til frivillige/private tjenesteytere, forutsatt uendret arbeidsdeling mellom offentlig og privat sektor (og privatisering er en endringsprosess, ikke en statisk tilstand). I den politiske debatten er det imidlertid uvanlig å drøfte disse sakene uavhengig av privatiseringsspørsmålet. Mest valid som indikator for privatisering synes likevel holdningen til anbudskonkurranser å være. Her måler Sørensen et moderat, men likevel klart utslag til fordel for påstanden om den lokalpolitiske eliten som mer konservativ (endringsfiendtlig) enn velgerne. Differansen er 7 prosentpoeng.

Christensen & Lægroid har tilsynelatende vesentlig solidere belegg for sin påstand om eliten som mer radikal enn folket. Makt- og demokratiutredningens medborgerundersøkelse, der som nevnt 49 prosent er helt eller delvis enige i påstanden om at man i Norge bør vektlegge mer privatisering og en mindre offentlig sektor, blir av dem sammenlignet med Makt- og demokratiutredningens lederskapsundersøkelse, der 62 prosent er av samme oppfatning. Christensen & Lægroid måler altså en prosentdifferanse på 13 prosentpoeng i favør av sin

påstand om eliten som pådriver for endring, hvilket er dobbelt så sterk støtte som den prosentdifferanse Sørensen kan oppdrive for sin påstand om eliten som bremsekloss, med anbudskonkurranser som indikator for dette.

Imidlertid er dette en forhastet slutning. Spørsmålet er det samme i begge de undersøkelser Christensen & Lægreid benytter seg av, men svaralternativene er forskjellige. For respondentene i medborgerundersøkelsen var det mulig å si seg verken enig eller uenig i påstanden. Denne muligheten fikk ikke respondentene i lederskapsundersøkelsen (jf. Holth & Prangerød 2001:139-40). Den måtte velge, for eller mot privatisering og en mindre offentlig sektor.

Vi vet ikke hvordan eliten hadde fordelt seg om den ble gitt muligheten til å svare verken-eller. Ei heller vet vi hvordan folket ville fordelt seg dersom det ble tvunget til å være enig eller uenig i påstanden. Det er imidlertid ikke umulig at de 15 prosentene av folket som svarte verken-eller, ville fordelt seg likt dersom valget sto mellom enig og uenig, eller at de hadde havnet i gruppen "vet ikke/ubesvart" dersom dette var et svaralternativ. Tar vi ut dem som verken var enige eller uenige i påstanden, ser vi at blant dem som hadde tatt standpunkt, var 58 prosent for og 42 prosent mot økt privatisering og mindre offentlig sektor. Dermed krymper differansen mellom elite og folk fra 13 til 4 prosentpoeng (58 prosent mot 62 prosent helt eller delvis enige i påstanden).

Det er fortsatt en forskjell, og fortsatt i favør av påstanden om elitedrevet modernisering. Forskjellen er imidlertid bare om lag halvparten av Sørensens differanse med motsatt fortegn. Den er såpass liten at det snarere er konvergens enn divergens som preger Christensen & Lægreids reelle observasjon av forholdet mellom elite og folk når det gjelder holdning til privatisering og nedbygging av offentlig sektor.

Det nasjonale motstykket til Sørensens lokalpolitiske elite er elitekategorien 'politikk' i Lederskapsundersøkelsen. Foruten de 165 stortingsrepresentantene omfatter den alle statssekretærer, det nasjonale partilederskap og som nevnt ordførerne i de ti største kommunene, i alt 219 personer. Dertil er det relevant å sammenligne med elitekategorien 'sentralforvaltningen', siden rådmennene er inkluderte i Sørensens utvalg av lokale elitepersoner.

Ut fra teorier om den politiske og administrative eliten som et nasjonalt førerskap, jf. igjen Esaiasson & Holmberg 1996, Valen & Narud 2002 og 'retningsteorien' om at velgerne stemmer på det parti som viser dem veien i saker som er viktige for dem, og ut fra det forhold at reformene i kommunesektoren har kommet som statlige heller enn kommunale initiativ (jf. f.eks. Hagen & Sørensen 1998, Rømming 1999), skulle disse elitene være mer radikale - i betydningen endringsvennlige - enn velgerne i spørsmålet om privatisering. Skal vi tro tabell 1 hos Christensen & Lægreid, stemmer dette imidlertid overhodet ikke. Bare 35 prosent av rikspolitikerne er helt eller delvis enige i at mer privatisering og en mindre offentlig sektor er ønskelig, mot altså 58 prosent av velgerne når verken-

eller kategorien holdes utenom. Sentralforvaltningen er noe mer radikal (53 prosent for privatisering og mindre offentlig sektor), men også den mer konservativ enn det folk den betjener. Mens Sørensen's differanse mellom lokalpolitikere og velgerne var 7 prosentpoeng, er Christensen & Lægroids differanse mellom rikspolitikere og velgerne hele 23 prosentpoeng, i samme retning, når verken-eller kategorien holdes utenom. Det er rikspolitikere som er velgernes tillitsvalgte, den eneste nasjonale elitekategorien med rett og plikt til å drive gjennom de reformer velgerne ønsker. At andre nasjonale eliter også ønsker reformer, er derfor ikke i strid med velgernes ønsker, men skulle tvert om sette ytterligere press på politikere for å etterkomme folkeviljen.

Politikere er imidlertid den elitegruppen som er klart mest konservativ i synet på privatisering og en mindre offentlig sektor, noe også Christensen & Lægroid påpeker (2003:12). Suverent mest radikal eller endringsvennlig er ledelsen i det private næringsliv, der 95 prosent er helt eller delvis enig i at dette er ønskelig. Dette er også den største av i alt 12 undersøkte elitegrupper, og utgjorde 17,5% av nettoutvalget, over det dobbelte av gjennomsnittet. I forhold til medborgerne fordeler de 12 elitegruppene seg helt likt, med seks som er mer radikale og seks som er mer konservative enn medborgerne med sine 58 prosent radikale i synet på dette. Mer radikale (endringsvennlige) enn medborgerne er massemedieeliten, eliten i det private næringsliv, innen samvirke, offentlig næringsliv, politi og rettsvesen, og forsvaret (gjennomsnittlig 77 prosent for privatisering). Mer konservative (endringsfiendtlige) enn medborgerne er kirkens ledelse, sentralforvaltningen, kultureliten, ledelsen av frivillige organisasjoner, eliten innen forskning og utdanning, og altså politikere (gjennomsnittlig 46 prosent for privatisering).

Fordelingen av eliter gir for øvrig støtte til Sørensen's påstand om at avhengighet av det offentlige for sin karriere og sitt utkomme - i Sørensen's undersøkelse "velferdskoalisjonen" mellom 0,75 millioner offentlig ansatte og 1,15 millioner trygdede og pensjonister - er avgjørende for standpunkt til privatisering og nedbygging av offentlig sektor. Når Christensen & Lægroid skiller mellom andre eliter og eliter som er ansatte i eller har tillitsverv i offentlig sektor, finner de en klar sammenheng mellom dette og holdningen til privatisering og nedbygging av offentlig sektor (s. 14). På gruppenivå må det i tillegg tas i betraktning at bare et par tre av de tolv elitegruppene i lederskapsundersøkelsen er helt eller overveiende private. Når offentlig ansatte innen "forskning og høyere utdanning" definerer eliter, tar de utgangspunkt i sanne som seg selv.

Dermed har vi fått ryddet opp. Eller?

På den nordiske fagkonferansen i statsvitenskap (NOPSA) i Aalborg 15.-17. august presenterte professorene Henry Valen fra Institutt for samfunnsforskning og Hanne Marte Narud fra Institutt for statsvitenskap paperet "Politisk representasjon i flerpartisystemer. En sammenlikning av velgeres og politiske eliters holdninger." Deres hovedkonklusjon var følgende:

"Selv om vårt materiale er begrenset i omfang, antyder det at politisk representasjon i svært liten grad er basert på kongruens mellom representanter og velgere. Stort sett ligger representantene et hestehode foran befolkningen i synet på konkrete stridsspørsmål. Dette gir klar støtte til tidligere påstander om at de politiske elitene spiller en aktiv rolle i opinionsdannelsen. Ved å artikulere visse saker signaliserer de sine oppfatninger til potensielle velgere, og velgernes opinionsmønster påvirkes av at partiene inntar markerte standpunkter, slik retningsteorien forutsetter" (s. 24).

De som synes politikerne er uklare, og taler i tunger for å skjule sin uvitenhet eller av redsel for å støte velgere fra seg, tar med andre ord grundig feil. I hvert fall gjør de ikke det i sine "hjertesaker", der de også kunnskapsmessig er på hjemmebane.

Valen & Narud lander på denne konklusjonen etter å ha analysert data fra to undersøkelser utførte av Statistisk sentralbyrå for Makt- og demokratiutredningen høsten 2000, der 11 likelydende spørsmål ble stilt til et landsomfattende velgerutvalg og til stortingsrepresentantene for perioden 1997-2001. Ett av disse spørsmålene lyder kjent: "I Norge bør man vektlegge mer privatisering og en mindre offentlig sektor". Svaralternativene var Helt enig, delvis enig, delvis uenig, helt uenig. Ubesvart ble kodet som både/og i en midtkategori.

For å finne ut hva som er partienes og velgernes "hjertesaker", ble begge utvalg spurt om hva som var viktigst for dem/deres parti. Resultatet presenterer Valen & Narud i sin tabell 2. "Mer privatisering" kom her ut med 9 prosent blant velgerne og 18 prosent blant stortingsrepresentantene.

Forvirret igjen? Var det ikke 49 (eller 58) prosent av medborgerne som var for mer privatisering, og var ikke medborgerne mer positivt innstilte til privatisering, enn den politiske eliten, dominert av stortingsrepresentantene, med sine 35 prosent?

De 9 og 18 prosentene er imidlertid overhodet ikke sammenlignbare med tall som tidligere har vært drøftet. Valen & Narud har her bedt velgerne og deres representanter identifisere sine kjernesaker, ikke om å angi hvor positivt eller negativt innstilte de er til hver enkelt av dem. Fordelt over i alt 11 potensielle saker gir dette selvsagt helt andre tall. Hva de indikerer, er at ønsket om mer privatisering og en mindre offentlig sektor er sterkere i den lille gruppen stortingsrepresentanter enn i den store gruppen velgere som er av denne oppfatning. Forskjellen gir støtte til Valen & Naruds påstand om "at i 'kjernesaker', det vil si saker av stor prinsipiell betydning for et gitt parti, vil partiets velgere og representanter trekke i samme retning, men representantene vil markere sitt standpunkt sterkere enn velgerne" (s. 23).

Hvem viser vei?

Nå er det ikke noen målsetting for demokratiet at eliten skal gå foran og vise vei. Førerprinsippet tilhører andre politiske systemer. Det er derfor vanskelig å si seg normativt uenig i den såkalte 'partimandatmodellen' (jf. Downs 1957) der "kongruens i holdninger mellom velgere og representanter [blir] betraktet som en ideell tilstand" (Valen & Narud 2003:23). 'Retningsteorien' er demokratisk kun i den utstrekning folket faktisk ønsker å underkaste seg en elite som viser vei, et ønske også førerprinsippet vil være ytterst komfortabelt med.

Hvis endring er radikalt og stillstand konservativt, tilsier imidlertid samtlige av de omtalte undersøkelser, i samsvar med Sørensen men i strid med Christensen & Lægreids konklusjon, at i spørsmålet om privatisering av tjenester som nå ytes av det offentlige, er det *folket* som går foran og viser vei, mens deres tillitsvalgte i kommunestyre, fylkesting og storting holder igjen for alt hva det er verd. Mye tyder også på at de holder igjen ut fra egeninteresse, især når privatiseringen knyttes opp mot nedbygging av offentlig sektor, jf. forskjellene i holdninger, både i eliten og blant folket, etter grad av tilknytning til og avhengighet av det offentlige for ens egen velferd. I samme retning peker at halvparten av stortingsrepresentantene i Valen & Naruds tabell 2 anser utbygging av offentlige tjenester, heller enn å sette ned skattene, for å være hjertesak nummer én, noe kun hver fjerde velger er enig i. Undersøkelsene gir derved støtte til public choice teori om at politikerne, som skal ivareta våre fellesinteresser, drives like mye av egeninteresse som vi alle gjør når vi handler i markedet.

Referanser

Christensen, Tom & Per Læg Reid (2003), *Stat og marked: elitens og befolkningens holdninger til privatisering og politisk styring*. Foredrag på den 11. nasjonale fagkonferansen i statsvitenskap, Trondheim 8.-10. januar.

Downs, Anthony (1957), *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.

Esaiasson, Peter & Sören Holmberg 1996. *Representation from Above. Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Aldershot: Dartmouth.

Gulbrandsen, Trygve, Fredrik Engelstad, Trond Beldo Klausen, Hege Skjeie, Mari Teigen & Øyvind Østerud (2002), *Norske makteliter*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Hagen, Terje P. & Rune J. Sørensen (1998), 'Fornyelse av kommunal organisering: Aktiv stat, reaktive kommuner?'. Kap. 4 i Kurt Klaudi Klausen & Krister Ståhlberg: *New Public Management i Norden. Nye organisations- og ledelsesformer i den decentrale velfærdsstat*. Odense: Odense Universitetsforlag.

Holth, Bjørn Are & Jørn Th. Prangerød (2001), *Lederskapsundersøkelsen 2000. Dokumentasjonsrapport*. Notater 2001/42. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Rabinowitz, George & Stuart Elaine MacDonald 1989. 'A Directional Theory of Issue Voting'. *American Political Science Review*, 83:93-121.

Rømming, Ellen (1999), *Desentralisering, regionalmakt og lokale maktstrukturer*. Makt- og demokratiutredningens rapportserie, rapport nr. 5.

Sørensen, Rune J. (2003), *Konkurransereformer i offentlig sektor: Et uttrykk for folkekrav eller et uttrykk for politisk ledelse?* Foredrag på seminar 27. februar i regi av Norges forskningsråd, programmet for Offentlig sektor i endring, Oslo.

Valen, Henry & Hanne Marthe Narud (2002), *Politisk representasjon i flerpartisystemer. En sammenlikning av velgeres og politiske elites holdninger*. Foredrag på den nordiske fagkonferansen i statsvitenskap (NOPSA), Aalborg 15.-17. august.